
С.Дровозюк

**ДИНАМІКА СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
В УМОВАХ НЕПУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.**

Період НЕПу – один з найкolorитніших відрізків історії України, який активно переосмислюється сучасною історичною наукою. Нові знання про цей час здобуваються через урізноманітнення точок зору, пошук нових підходів та контекстів. Як слушно зауважив С.В.Кульчицький, щоб зрозуміти НЕП, необхідно поставити його у загальноісторичний контекст, тобто оцінити процеси, що відбувалися як після, так і до нього¹. Погляд на НЕП як на комплекс взаємопов'язаних процесів, явищ та подій не тільки політико-економічного, а й духовно-культурного плану дає можливість одержати відносно повну і цілісну, або, як часом кажуть історики, “стереоскопічну” картину історичного минулого. З такої точки зору досить актуальним є дослідження процесів, що відбувалися у суспільній свідомості селянства.

Традиційно історики розглядали селянина, насамперед, як об'єкт впливів політичних сил. Однак селянство не було безмовною, байдужою до своєї долі масою. Як же воно сприймало і оцінювало процеси, що відбувалися в українському селі, як змінювалося його світобачення під впливом більшовицьких експериментів? Для відповіді на це питання необхідно перевести “фокус” на самого селянина і зосередитися на його духовній сфері. Такий підхід дасть можливість реконструювати “живого” українського селянина як носія певних ідей, уявлень, настроїв та почуттів, побачити у ньому історичного діяча, який мав власний самобутній погляд на економіку, політику, право, віру та мораль. Саме у цьому руслі маємо чималі можливості для опрацювання на українському історичному матеріалі ідей та підходів, пов'язаних з історією ментальностей, мікроісторією та історією повсякдення.

Історіографічні аспекти аграрних перетворень в період НЕПу розглядалися радянськими істориками², однак спроби історіографічного осмислення проблеми суспільної свідомості селянства цієї доби були здійснені у 80-х рр. ХХ ст.³. Активне конкретно-історичне дослідження та теоретичне переосмислення історії України 20-х рр. ХХ ст. стимулювало історіографічний аналіз даного періоду. Позитивні зрушення в історіографічній думці засвідчили монографії С.Водотики, В.Коцура, В.Масненка, О.Рафальського, О.Удода⁴, які дають орієнтири для дослідження свідомісних аспектів історії українського селянства періоду НЕПу. Питання історіографії селянської правосвідомості крізь призму махновщини розглянула О.Атоян⁵. За останні роки у наукових збірниках

опублікована низка історіографічних статей, в яких розглядаються різноманітні аспекти НЕПу (В.Ф.Колесник, Г.Т.Капустян, А.М.Тростогон, О.О.Сушко, Ю.П.Волосник)⁶. Важливо, що українські історики, накреслюючи перспективи дослідження масової свідомості 20-х рр., враховують світовий історіографічний досвід, в тому числі напрацювання російських істориків⁷. Попри те, що в Україні активізувалися історіографічні дослідження, культурно-духовні трансформації періоду НЕПу, в тому числі динаміка суспільної свідомості, в історіографічному аспекті ще не проаналізовані.

Нині маємо досить потужний історіографічний масив з проблематики НЕПу, який важко було б охопити навіть у досить об'ємному дослідженні. Тому автор не претендує на розкриття всіх аспектів поставленої проблеми, а розглядає лише частину літератури, яка тією чи іншою мірою торкається суспільної свідомості українського селянства. Огляд побудований на порівнянні ключових тез радянської історіографії і висновків новітньої історичної науки, що дає можливість простежити рух суспільно-історичної думки від стереотипів минулого до сучасного знання.

Мета даної статті – проаналізувати висвітлення в літературі суспільної свідомості селянства, в період НЕПу, передусім її ключових елементів, - політичної, економічної та правової свідомості, - і на цій основі спробувати визначити перспективи дослідження проблеми.

Для розуміння структури і змісту суспільної свідомості українського селянства періоду НЕПу важливо з'ясувати хоча б найхарактерніші ознаки його духовного світу напередодні впровадження нової економічної політики. Провідним чинником, що визначав зміст уявлень селянства про оточуючий світ і своє місце у ньому, був його конфлікт з ідеологією та практикою більшовизму, що досить яскраво виявився у формі антикомуністичного повстанського руху. Хоча з проголошенням НЕПу повстанський рух почав затухати, ідеї та почуття, пов'язані з ним, певний час ще становили важливий елемент суспільної свідомості селянства.

Більшовицька пропаганда висунула, а радянська історіографія закріпила тезу про дві складові повстанського руху – “махновщину” і “петлюрівщину”. Вже у перших нарисах з історії петлюрівського повстанства акцент робився на ідеології “петлюрівщини”. За версією Б.Козельського, майже всі отамани нападали на радянську владу під “радянськими” гаслами. Він пояснив цю суперечливість тим, що “селянське куркульство”, повстаючи проти радвлади, водночас боялося повернення царського режиму. НЕП і амністія, на його думку, стали вирішальними чинниками у ліквідації повстанства⁸. В наступні роки

радянська історіографія не внесла істотних змін у тлумачення політичної програми “куркульської контрреволюції”: вона ділила “збройні банди” на “махновські”, соціальною базою яких було куркульство Лівобережжя та південних районів, та “петлюрівські”, що відбивали інтереси “куркульства” Правобережжя й частини Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Іменуючи повстанський рух “куркульським бандитизмом”, історики все ж визнавали, що в бандах знаходилася досить велика кількість представників трудового селянства, середняків і бідняків, які потрапили до них під впливом “контрреволюційної агітації”⁹. В узагальнюючих працях організаційне та ідейне керівництво “куркульськими бандами” неодмінно пов’язувалося з українськими буржуазними націоналістами¹⁰.

Під впливом горбачовської “перебудови” історики почали відходити від класово-ідеологічних схем повстанського руху. Пошуки початку 90-х відбулися у формулюванні О.І.Ганжі: “Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство?”. Виходячи з того, що будь-який суспільний рух повинен мати певне ідеологічне забарвлення, дослідниця виділила в ньому два відтінки, чітко локалізовані географічно: на Півдні та частині Лівобережжя діяли загони, які використовували анархо-комуністичні лозунги, а на решті території – повстанські загони, об’єднані націоналістичними лозунгами¹¹. Втім, як зауважив Я.Й.Малик, повстанський рух ніколи не відрізнявся сталістю своєї ідеології, хоча й помітні основні тенденції в її розвитку: від радянських гасел до настроїв парламентаризму і демократії; замість соціалістичних на перше місце висунулися національні мотиви¹². В.Я.Ревегук, який простежив визвольні змагання на Полтавщині до 1925 р., констатував, що ідеалом повстанців була Українська Народна Республіка¹³. Праці О.В.Несторова та П.А.Стегнія також засвідчили наростання національних мотивів у повстанському русі¹⁴. Досліджуючи взаємовідносини влади і селянства, Д.Архирейський та В.Ченцов дійшли висновку, що гасла повстанського руху були не стільки політичні, але переважно економічні і навіть антидержавні взагалі¹⁵. Певні особливості ідеологічної складової повстанського руху на Півдні України виявили С.Боган та Ю.Котляр¹⁶.

Сучасна історіографія збагатилася низкою праць з історії повстанського руху під проводом Н.Махна, в яких розглядаються питання його ідеології¹⁷. У контексті досліджуваної проблеми досить цікавими є спроби розглянути “махновщину” як складову суспільної свідомості селянства. Д.Архирейський та В.Іваненко позначили це явище як “відлуння махновщини”¹⁸, що певною мірою стало часткою психології, свідомості, історичної пам’яті південноукраїнського селянина 20 - початку 30-х рр.¹⁹.

Для визначення рівня суспільної свідомості селянства важливо з'ясувати, чи мало воно власну політичну програму. Як зазначив Я.Грицак, в багатьох історичних працях можна зустріти заперечну відповідь на це питання, хоча все ж таки селяни виражали ряд вимог, що вражають схожістю незалежно від регіону²⁰. На цю схожість основних вимог, що простежуються попри регіональні відмінності (чорний переділ, вимога вільної торгівлі, вільні ради, заперечення радгоспів і комун, повага до релігії, місцевих і національних звичаїв) звернув увагу італійський дослідник А.Граціозі²¹. Дещо стриманіше програмотворчі можливості селянства оцінив О.Михайлюк²². Отже, варто детальніше дослідити динаміку суспільної свідомості українського селянства напередодні впровадження та в перші роки НЕПу.

Нова економічна політика спричинила зміни в духовному житті селянства, "оживила" його економічні та політичні інтереси, пригнічені політикою "воєнного комунізму", стимулювала господарську ініціативу.

У період НЕПу знання про село формувалися за безпосередньої участі партійних органів. Більшовики досить швидко збагнули, що для утримання влади в умовах нової економічної політики необхідні реальні знання про село. Д.Лебедь вважав незнання села серйозною хибкою радянської влади, тому пропонував неодмінно ввести в систему роботи індивідуальне вивчення села місцевими працівниками²³. Страх перед "капіталістичною небезпекою", пов'язаною з НЕПом, спонукав більшовиків постійно стежити за процесами, що відбувалися в селі. Моніторинг села був одним з елементів політичних технологій, що мали врешті-решт забезпечити остаточну перемогу комуністів, яких цікавила, передусім, інформація про соціально-економічні процеси, настрої та політичну активність селянства²⁴. Кампанія обстеження села, що проводилася центральними і місцевими комісіями, супроводжувалася виданням літератури з проблем села, в тому числі методичного характеру²⁵. Матеріали проведених в Україні обстежень²⁶ і нині не втратили наукового значення. На матеріалах обстежень побудована праця О.Триліського "Сучасне село"²⁷. Автор брав участь у роботі комісії, створеної ЦК КП(б)У для обстеження села і використав матеріали, зібрані в Миколаївській окрузі. Позитивним моментом обстежень можна вважати те, що вони будувалися на безпосередніх контактах з селянами, фіксували їхню поведінку, емоції та висловлювання. Прикметно, що саме цю особливість деякі радянські вчені вважали недоліком²⁸. У такій оцінці виявилася недовіра до усних джерел, до народної пам'яті, що несла інформацію, не бажану для офіційної історіографії. У зв'язку із згортанням НЕПу знання про село вже не мали для режиму істотного значення. Гадаємо, обстеження села як політико-організаційне та

пізнавальне явище може стати предметом спеціального аналізу за його основними складовими: методикою накопичення емпіричного матеріалу, оцінкою одержаних результатів замовниками та використанням їх у формуванні політики щодо українського села.

Самобутній напрям формування знань про культурно-духовні трансформації в українському селі 20-х рр. заклали народознавчі та краєзнавчі студії того часу. Програма дослідження українського села, запропонована Н.Дмитруком²⁹, вказує на прагнення автора з'ясувати суспільно-політичні орієнтації українського селянства, його ставлення до царя, більшовиків, повстанського руху в Україні. Людинознавчі мотиви простежуються у творчому доробку відповідального редактора журналу "Краєзнавство" М.Криворотченка. Ставлячи за мету дослідити зміни, що внесла війна й революція у світогляд населення, він надавав особливого значення збиранню і збереженню різноманітних історичних джерел. Йшлося про приватне листування, що дає інформацію про те, "як відбивався ввесь ревіпроцес в масовій психіці, як з часом мінявся масовий світогляд". "Відношення населення до подій, організація товариств, спілок, партій, склад їх персональний, а принаймні хоч короткі біографії лідерів і провідних груп – це найкраща характеристика рівня свідомості маси в різні часи революції, пристосування деяких кол до вимог життя, шукання шляхів до оборони класових і групових інтересів", - писав він³⁰. Отже, надбання народознавців та краєзнавців 20-х рр. становлять важливий етап у нагромадженні знань про динаміку суспільної свідомості, засвідчують наявність антропологічних тенденцій в українській суспільно-історичній думці.

Селянство сприймало світ крізь призму економічних відносин, тому важливо з'ясувати, як економічний аспект суспільної свідомості відбився в історичній літературі. Йдеться, передусім, про сприйняття селянами колективних форм господарювання. Після перших невдалих спроб насадження комунізму деякі представники влади змушені були визнати, що психологія селян досить повільно піддається комуністичному і колективістському впливові³¹. Найпершою перешкодою на шляху до колективних форм господарювання вважалося притаманне селянам "бажання мати своє власне господарство, бути господарем і володарем у своїй родині"³². Тим часом колективізаторська риторика проникла і в наукове середовище. Відомий дослідник побуту К.Копержинський писав про "колективістичну стихію", що живе в селянинові, однак змушений був визнати, що "вмить перетворити психологію селянської маси, коли так повільно йде європеїзація сільського господарства, коли натуральне господарство ще далеко не пережита форма, не можливо"³³. Натомість публіцисти-емігранти констатували органічне неприйняття українськими

селянами ідей колективізації. Наприклад, І.Герасимович наголосив, що коли для російського селянина колективізація є “певного роду змодернізованою на большевицький лад общиною і з психологічного боку та по традиції є для нього скоріше доступна, - то по психології й традиції українського селянина є вона ворожим новотвором ... І під тим зглядом нема різниці між бідним, середняком та заможнім українським селянином. Всі вони однодушно, безкомпромісово ворожі всякій “комуні”³⁴. Твердження про індивідуалізм українського селянина і неприйняття ним колективізму було одним з ключових в антибільшовицькій літературі.

Публікації 20-х рр. вказували на те, що соціально-психологічна ситуація в колективних господарствах не відповідала комуністичним ідеалам. А. Касперович на основі матеріалів, зібраних під час експедиційних та анкетних обстежень, констатував, що численні суперечки виникали на тлі особистої зацікавленості членів, які перш за все захищають свої інтереси, не дивлячись на те, що це іноді загрожує інтересам цілого колективу³⁵. Досить стримано оцінив перспективи колективного господарювання О.О.Онуфріїв, який також звернув увагу на конфлікт особистих інтересів у колективах. Він вказав на те, що ставлення селян до колективів пасивне і особливого авторитету вони не мають³⁶. С.К.Луценко констатував, що число колективів “великого зросту не дає”, натомість він помітив досить емоційне ставлення середняка до втрати землі: він скоріше забуде якусь кривду, але, як дрібний власник, ніколи не забуде матеріальних збитків³⁷.

В деяких публікаціях 20-х рр. розглядалися соціально-психологічні аспекти колективізації, в тому числі мотиви вступу селян до колективних господарств. В.Чугай та П.Сосін розглядали зростання кількості колективів у 1921-1922 рр. у степовій смузі як наслідок недороду й голоду, а створення лжеколективів - як прагнення скористатися державною допомогою³⁸. В.К.Поржезінський порушив питання, що рідко ставиться в історичній літературі - національний аспект колективізації. Причини розпаду комун автор пояснив так: “ентузіазм членів став поволі зникати, бо виразно позначилась надто різка невідповідність чисто комунальних основ внутрішнього життя з індивідуальним укладом життя селян”³⁹.

Аграрні відносини 20-х рр. ХХ ст. посідали вагоме місце в радянській історіографії 50-80-х рр., яка була покликана, насамперед, обґрунтувати безальтернативність більшовицької теорії і практики розв’язання земельного питання⁴⁰. Акцент робився на диференціації селянства та класовій боротьбі, що точилася між “бідняками” і “куркулями”. Характеристика їхньої свідомості зводилася до того, що перші виступали як палкі прихильники колективних форм господарю-

вання, в той час як другі “люто ненавиділи” колективні господарства. Недоліки “колгоспного руху” пов’язувалися із “ще не зжитою приватно-власницькою психологією” селянства⁴¹. Спроби обґрунтувати на основі листів селян “стрибок” у їхній переконаності щодо переваг колективного господарства підпорядковувалися ключовій тезі про закономірність і неминучість перемоги колгоспного ладу⁴². Отже, в радянській історіографії домінувало намагання розглядати еволюцію суспільної свідомості селянства в контексті створення соціально-психологічних передумов колективізації сільського господарства. Постать селянина, який прагнув вести індивідуальне господарство, всіляко затушовувалася, натомість в історіографії утверджувався культ “незаможника” як носія соціалістичних форм господарювання.

Об’єктивна картина НЕПу, позбавлена ідеологічних нашарувань, почала вимальовуватися в історіографії з 90-х рр. минулого століття. Все помітнішими ставали прагнення істориків з’ясувати реальний зміст економічної свідомості селянства. Широку панораму соціально-економічних процесів тієї доби з урахуванням ключових економічних інтересів селянства розкрив С.В.Кульчицький⁴³. Історико-економічні аспекти селянського господарства, пошук селянами оптимальних форм господарювання дослідив В.В.Калініченко⁴⁴. Становище українського селянства та деякі елементи його економічної свідомості висвітлили О.І.Ганжа, В.М.Смирнов, В.М.Лазуренко, В.А.Греченко, О.Н.Ярмиш⁴⁵. Соціально-політичним та історико-економічним аспектам НЕПу, аграрним відносинам цього періоду присвячена низка дисертаційних досліджень (О.П.Бакуменко, А.С.Каденюк, І.І.Каспрук, С.В.Корновенко, Л.С.Скотнікова, В.М.Лазаренко⁴⁶ та ін.). Деякі аспекти суспільної свідомості селянства заторкуються у працях з історії української селянської кооперації (В.І.Марочко, А.Г.Морозов, В.М.Смирнов, В.В.Голець⁴⁷) і продовольчої політики (Б.І.Хорошун, П.В.Слотюк)⁴⁸. Напрацювання сучасних українських істориків певною мірою відображені у збірнику статей “Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.)”⁴⁹, виданому Інститутом історії України НАН України. Однак слід визнати, що економічна свідомість українського селянства як сукупність його уявлень та почуттів щодо реальних і бажаних форм господарювання ще не набула в українській історіографії зримих обрисів.

Всебічне дослідження архівних джерел в усіх регіонах дасть можливість реконструювати повсякденне життя селянства саме як процес пошуку найоптимальніших форм господарювання, що відповідали прагненням селянства, встановити форми та методи боротьби за землю. Один з можливих напрямів пошуку - аналіз життя селянства з

точки зору конфліктів та суперечностей⁵⁰, особливо коли йдеться про земельні відносини. Дослідники слушно вказують на гостроту боротьби навколо земельного питання, коли типовим явищем були криваві сутички за межі⁵¹.

Більшовики поставили українське селянство в такі умови, коли воно змушене було брати участь у суспільно-політичному житті тільки через створені режимом політичні структури. Це наклало відбиток на формування його політичної свідомості. Попри те, що гасло залучення селянства до участі в управлінні суспільними справами декларувалося як основа суспільного устрою, будь-які несанкціоновані ініціативи селян суворо каралися. Радянська історіографія виділила двох найактивніших учасників політичної боротьби - "незаможників" і "куркулів". Більшовиків особливо непокоїло "зміцнення куркульства" та його спроби "оформитись в політичному напрямку, шукання вождів та форм організації"⁵². Теза про "куркуля" як ідеолога та агітатора була одним з ключових елементів пропагандистської кампанії, що велася проти українського селянства. Характерним є заклик Г.Петровського пильно стежити за куркулями, бо вони "подекуди на сходах виступали у якості виразників селянської громадської думки, а селянська маса нерідко прикриває їх"⁵³.

Серед численних міфів радянської історіографії привертають увагу образи "куркуля" і "незаможника", яких історики часто наділяли вигаданими і протилежними за змістом соціально-психологічними характеристиками. Деякі риси політичної свідомості та поведінки "незаможників" і "куркулів" висвітлені в перших публікаціях з історії КНС. За визначенням С. Когана, однією з найістотніших ознак "незаможного" прошарку села був "революційний порив як безмежне прагнення вирватися з бідності". Він показав, як змінилося ставлення до влади двох антагоністів - "незаможників" і "куркулів" - у зв'язку з впровадженням непу. Якщо комнезамівці сприйняли це як переорієнтацію більшовиків на "старанного господаря", то "куркулі" повірили, що радянська влада, "набравшись розуму", "перестала тримати зв'язок із злиднями та голотою"⁵⁴. В.Іжевський заторкнув досить цікаві аспекти суспільних відносин, які недостатньо висвітлюються навіть в сучасній літературі - подання куркулями скарг на незаможників та судові процеси куркулів проти незаможників⁵⁵. Зі сторінок праць радянських істориків незаможні селяни іноді постають як борці проти пияцтва, бюрократизму, хабарництва, грубого поводження з виборцями під час виборів⁵⁶.

В радянській історіографії спроби узагальненого висвітлення суспільно-політичного життя робилися під гаслом "творчості народних мас у будівництві соціалістичного і комуністичного суспільства". Відносини двох найактивніших суб'єктів історичного процесу, - "незаможників" і

“куркулів”, - були показані виключно у конфронтаційному дусі: “куркулі” вели “шалену агітацію проти незаможних селян”, а сільські активісти складали і затверджували “списки глитаїв, які підлягали розкуркулюванню і виселенню за межі села”⁵⁷. Загалом питання суспільної свідомості в радянській історіографії було зведене фактично до єдиної формули: неприйняття влади чи критичне ставлення до неї - ознака низької політичної свідомості, а вихваляння комуністичної партії та радянської держави - свідчення високої політичної свідомості.

У другій половині 80-х рр. дещо посилювався акцент на ідеологічних та соціально-психологічних аспектах життєдіяльності селянства. Дослідження селянства з точки зору його суспільно-політичної активності давало певну можливість чіткіше окреслити свідомісну сторону буття, розширити джерельну базу за рахунок документів селянського походження⁵⁸, хоча основні постулати радянської історіографії залишалися непохитними. Спроби ввести людину до кола інтересів історичної науки часом справляли враження новизни, однак можливості людинознавчого підходу різко звужувалися, оскільки йшлося про становлення людини соціалістичного суспільства з наперед заданими духовними параметрами⁵⁹. Концепції “способу життя” та “укладу життя” хоча й передбачали посилення культурно-духовної складової в загальній схемі історичного процесу, в умовах жорсткого ідеологічного контролю не давали можливості висвітлити реальний зміст і динаміку суспільної свідомості⁶⁰. Отже, в умовах “перебудови” другої половини 80-х рр. зріс інтерес до культурно-духовної проблематики, що було пов’язано, насамперед, з намаганням пристосувати радянську історичну науку до наростаючого впливу людинознавчих тенденцій.

За останні роки відбулася значна переоцінка структур, через які більшовицький режим намагався включити селян в адміністративний апарат. Йдеться про комітети незаможних селян, діяльність яких досліджується в регіональному аспекті⁶¹. П.С.Григорчук та О.А.Мельничук, залучивши нові архівні матеріали, дійшли висновку, що свою участь у земельних перетвореннях члени КНС в основному використовували для власного збагачення і наживи, а рушіями такої поведінки були задрість, зведення особистих рахунків, помста⁶². Розглядаючи політичне життя крізь призму КНС, С.В.Кульчицький зробив висновок, що партія, спираючись на пролетаризовані верстви, прагнула попередити прояв політичної активності основної селянської маси, не допустити найменшої можливості самоврядування, оскільки в ньому небезпідставно бачили “петлюрівщину”, тобто потяг до незалежності України⁶³.

Важливі соціально-психологічні аспекти діяльності КНС висвітлив В.М.Смирнов, який присвятив їм окремий розділ монографічного

дослідження. Характеризуючи поведінку селян в умовах голоду, він підкреслив, що багато з них були дезорієнтованими й використовувались як керована "сліпа сила", що в екстремальних умовах у відчаї була схильною до насильницьких репресивних дій. Автор навів досить промовистий факт: руйнування комнезамівцями хреста на могилі Т.Г.Шевченка, що яскраво засвідчило методи та наслідки антирелігійної політики. Крізь призму ритуалу руйнування хреста дослідник побачив моральний занепад і духовну кризу радянського суспільства⁶⁴.

Для визначення рівня і змісту політичної свідомості селянства важливе значення має дослідження його суспільно-політичних ініціатив. Однією з форм самоорганізації, що суперечила планам комуністичного режиму, була "селянська спілка". Спроба організувати "селянську спілку" розглядалася представниками владної верхівки як "оживлення ворожої ідеології". Л.Каганович визнав, що іноді за селянські спілки виступають не тільки куркулі, але й "обдурені незаможні, які хоч хліба для продажу не мають, проте виступають за селянський союз". За його версією, за "селянський союз" виступав також і середняк, який не "проти радвлади"⁶⁵. Радянська історіографія пов'язувала "селянську спілку" виключно з "куркулями"⁶⁶. В сучасній історіографії питання "селянських спілок" істотно переоцінене. Г.Т.Капустян охарактеризувала це явище як прояв прагнення селянства організувати власні спілки поряд з комуністичною партією і робітничими профспілками. На основі джерел вона визначила динаміку руху за створення "селянської спілки" і дійшла висновку, що агітаційні судження за "селянську спілку" набували політичного відтінку і відображали реалії економічного стану села⁶⁷. Як вважає О.Ганжа, ідея спілок міцно увійшла у свідомість селянства, а вимога відновлення їх діяльності була чи не однією з перших масових політичних вимог радянського періоду⁶⁸.

Одним із способів імітації демократії були безпартійні селянські конференції. Радянські автори не приховували суто технологічного характеру цих конференцій, які використовувалися для виявлення політичних настроїв селянства та підтвердження легітимності існуючого режиму⁶⁹. Деякі радянські історики визнавали критичну спрямованість виступів селян на цих конференціях ("незадоволення селян окремими порядками" та критику комуністів, що "переносилася навіть на всю партію")⁷⁰. В сучасній історіографії помітний інтерес до згаданих конференцій виявила О.Ганжа. Вона розглядає їх в руслі спроб селян захистити свої політичні інтереси в рамках існуючої системи. Дослідниця дійшла висновку, що з середини 20-х рр. в рішеннях селянських конференцій все більше місця починають займати політичні вимоги. Вона висвітлила ставлення селян до правлячої партії, робітників, адмініст-

ративного апарату, виборчої системи, судової практики, що виявилось у виступах селян на конференціях⁷¹. Схожої думки дотримується Ю.В.Котляр, який зауважив, що саме на селянських конференціях найяскравіше виявився політичний світогляд селян⁷². Отже, за насиченістю фактами, що характеризують суспільну свідомість селянства, матеріали безпартійних конференцій є досить важливим історичним джерелом.

Значні можливості для з'ясування динаміки політичної свідомості українського селянства відкриває дослідження сільських рад. Радянська історіографія розглядала вибори до рад як наймасовішу форму участі трудящих в управлінні державою. Висвітлюючи цю тему, історики не скупилися на характеристики "куркуля" як ворожої політичної сили. Перелік прийомів, якими, за твердженням радянських істориків, користувалися "куркулі" у боротьбі за владу, зайняв би чимало місця: підкуп, споювання селян, економічний вплив, залякування, підпали, вбивства, проштовхування своїх кандидатур, усна агітація та поширення листівок, використання церкви та "підголосків" з агітаційною метою, нищення агітаційних матеріалів, глузування над жінками, проведення таємних зборів тощо⁷³. До того ж "куркуля" часто оголошували носієм "зоологічного" націоналізму. Атака на "куркуля" як учасника виборчого процесу була не випадковою. С.В.Кульчицький слушно зауважив, що будуючи систему влади, партія прагнула всіма засобами применшити потенційну загрозу, яку несли депутати, що обиралися селянами⁷⁴. Сучасні дослідники очистили виборчий процес 20-х рр. від пропагандистських штампів. Позиції основних учасників виборчої кампанії, їхню поведінку і політичні гасла визначила О.І.Ганжа, яка акцентувала увагу на тому, що незаможники під час виборів протиставляли себе усім іншим верствам селянства, добивалися анулювання невігідних для себе результатів виборів, виступали проти самого права інших верств селянства брати участь у виборах. На протигагу ультракласовій позиції бідноти, їх головні суперники – заможні селяни, часто висували загальноселянські вимоги. Вони проводили агітацію, спираючись на свій економічний вплив і господарський авторитет⁷⁵. В.Лазуренко виявив дані, які дозволяють говорити про те, що передвиборчу кампанію заможні групи села проводили, як правило, цивілізовано й демократично, заручаючись підтримкою односельчан внаслідок переконливих виступів на зібраннях. Головним виборчим методом, яким користувалося заможне селянство, були засоби відкритої агітації. У виступах вони намагалися довести селянам помилковість та малоефективність політики радянської влади. Окрім красномовства, заможне селянство завойовувало авторитет фактом свого економічного

потенціалу. Разом з тим автор допускає, що використовувалися і непарламентські методи ведення виборчої кампанії⁷⁶. На нашу думку, історіографічна ситуація вказує на необхідність всебічного дослідження політичної свідомості селянства, що виявилася в процесі виборів, насамперед, ідеології і соціальної психології тих селян, яких більшовицький режим оголосив “куркулями”.

Суспільно-політичні орієнтації українського селянства виявилися в діяльності земельних громад, що були конкурентами сільських рад. Радянська історіографія обґрунтовувала тиск на земельні громади тим, що “куркульство та його агентура” розгорнули кампанію за передачу функцій рад земельним громадам⁷⁷. В новітній історіографії земельні громади характеризуються як демократичні організації всього селянства, що повністю відповідали його інтересам. Земельні громади, як наголосив В.Калініченко, були знищені саме тому, що почали набувати ознак політичної альтернативи більшовицькому режимові та не могли стати інструментом примусової колективізації⁷⁸. Нині можна констатувати помітні зрушення у конкретно-історичному дослідженні земельних громад (В.В.Анісімов, І.М.Кривко)⁷⁹. Історики засвідчують досить серйозні претензії земельних громад на роль низових органів влади⁸⁰. Деякі автори на основі аналізу діяльності селянських організацій першої чверті ХХ ст., в тому числі земельних громад, дійшли оптимістичного висновку: протягом першої чверті ХХ ст. українське селянство проявляло себе не як аморфна маса, а достатньо організований суспільний стан, який усвідомлював свої інтереси⁸¹. Хоча є й стриманіші оцінки політичних потенцій селянства того часу. Архівні документи, що відображають діяльність земельних громад, мають значний інформаційний ресурс для реконструкції суспільної свідомості селянства, з'ясування змісту ідейної боротьби у громадах між представниками різних верств селянства.

У структурі суспільної свідомості важливе місце займає правосвідомість, яку розуміють як систему понять, переконань, поглядів, уявлень, почуттів та дій з приводу чинного і бажаного права. В період НЕПу, коли селянин був активним учасником соціально-економічних відносин, правові аспекти життєдіяльності мали для нього надзвичайно важливе практичне значення. Зацікавлення правом було пов'язане насамперед з економічними та суспільно-політичними інтересами селянства. Земельні конфлікти, свавілля адміністративного апарату, високий рівень злочинності, що зачіпала корінні інтереси селян (конокрадство, підпали) загострили проблему правди та справедливості, спонукали селянина не тільки апелювати до закону, але й покладатися на самозахист.

У 20-х рр. минулого століття провідна роль у дослідженні правосвідомості народу належала "Комісії для виучування звичаєвого права України". Джерельну базу публікацій становили, зокрема, матеріали експедиційних досліджень, що проводилися комісією в селах за спеціально розробленими програмами. З кінця 20-х рр. комісія різко змінила теоретичні засади та напрями дослідження. Її пріоритетом стало "виучування колгоспного права". Досліджувалися низовий сільський апарат і колгоспна адміністрація, культосвітня робота у колгоспах, злочинність перед колективізацією і після неї, організація судів у колгоспах тощо⁸². Ідеологізацію історико-правових студій засвідчила праця О.Малиновського "Революційне радянське звичаєве право" (1928 р.), в якій правосвідомість селян розглянута насамперед з класових позицій⁸³. З посиленням репресій проти селянства цей відомий вчений вдався до обґрунтування хлібозаготівельної політики як вияву "революційної правосвідомості"⁸⁴. Отже, можна сказати, що історико-правова наука 20-х рр. дає певні орієнтири для осмислення процесів, що відбувалися у правосвідомості селянства. В цілому ж в радянській історіографії домінував міф про утвердження "соціалістичної правосвідомості трудящих". Відкинувши ідеологічні штампи, сучасна наука ще не дала відповіді на питання, яким був конкретно-історичний зміст правосвідомості українського селянства в період НЕПу. Відсутність праць з питань правосвідомості в сучасній українській історіографії можна пояснити певною інерцією історичної думки та недостатнім напрацюванням методологічних засад конкретно-історичного дослідження у цій галузі знання. Одним з перших кроків у цьому напрямі є дослідження народної правосвідомості крізь призму махновщини, здійснене О.Атоян⁸⁵. Історіографічний аналіз показав, що є всі підстави включити правосвідомість у модель суспільної свідомості селянства 20-30-х рр. ХХ ст. Саме через правосвідомість, що була органічно пов'язана із суспільною практикою того часу, можна значною мірою пояснити мотиви діяльності і поведінки селян.

Важлива складова суспільної свідомості селянства – його ставлення до міста. В селянській картині міста перепліталися економічні, політичні, національні, морально-етичні аспекти. Ставлення українського селянства до міста мало досить емоційне забарвлення, що дало підставу ще у 20-ті роки охарактеризувати його як селянську "ревність" у зв'язку з тим, що пролетаріат "краще живе, ніж селянство"⁸⁶. Г.Лапчинський писав навіть про ворожнечу селянина до міста, що штовхала його до гострої боротьби за своє національне самовизначення⁸⁷. У публікаціях 20-х рр. взаємовідносини міста і села розглядалися здебільшого в економічному або культурницькому

планах, в тому числі з точки зору впливу міської культури на сільську. Як відомо, в радянській історіографії проблема взаємовідносин села і міста зводилася до "зміцнення союзу робітничого класу і селянства". Цей міф належним чином ще не спростований. Історики тільки розпочинають вибудовувати нову, об'єктивну картину взаємовідносин міста і села. На думку О.Михайлюка, корінь проблеми взаємовідносин більшовицької влади і селянства треба шукати саме в соціокультурному протистоянні між містом і селом⁸⁸.

Неповторність політико-правових та економічних уявлень селянства полягала в тому, що вони мали специфічне національне забарвлення. Констатуючи зростання "українського шовінізму" у 20-х рр. ХХ ст., представники більшовицької правлячої верхівки вказували на його базу – "куркульське селянство". В.Затонський розтлумачив, що йдеться про "куркуля", "що бажав бути хазяїном своєї землі" та "самою своєю куркульською суттю... не може не бути вузьколюбим націоналістом"⁸⁹. Радянська історіографія розглядала національні почуття як "націоналістичні настрої", що виникали серед "відсталі частини народних мас України, особливо серед селянства" на ґрунті тривалого національного гноблення за часів царизму⁹⁰. Послугуючись словосполученнями "націоналістична контрреволюція", "куркульсько-націоналістичні банди", "куркульсько-націоналістичні елементи", вона визнавала лише один шлях вирішення національного питання - боротьбу з "націоналістами" та "інтернаціональне виховання"⁹¹.

У дослідженні національної свідомості українського народу перед вела діаспорна історіографія. Національну свідомість у контексті соціальних змін дослідив Б.Кравченко, який зробив важливий висновок про те, що національне пробудження українського селянства було пов'язане з аграрним питанням, а провідну роль у зміцненні національної свідомості українських мас відіграли кооперативи⁹².

Важливим науковим завданням є встановлення загальних параметрів національної свідомості селянства, визначення її рівня, структури та динаміки. Так, на думку В.Жмира, перші десять років радянської влади були сприятливі для стабілізації масової національної свідомості на рівні її змісту кінця ХІХ - початку ХХ ст. Однак голодомор та червоний терор призвели до фактичного притлумлення національної свідомості⁹³. Д.Лібер та Н.Черниш вважають, що на кінець 20-х років виникла нова, сучасна, світська та урбанізована українська самосвідомість, що базувалася частково на самосвідомості (хоча й не цілком виразній) селянства, яке масово подалось у міста⁹⁴. Важливі аспекти етнонаціональної свідомості можуть бути з'ясовані крізь призму формування модерної української нації. Саме такий підхід запропону-

вав Я.Грицак. На його думку, відмова від вузького розуміння національної ідентичності та визнання її багатовекторного характеру дозволяє задовільно пояснити деякі найбільш спірні питання формування української нації, як-от причини порівняно швидкої еволюції жителів українського села “з селян – в націю” в перші десятиліття ХХ ст.⁹⁵

Незважаючи на значне поживлення інтересу до етнонаціональних процесів 20-х рр.⁹⁶, динаміка національної свідомості селянства належним чином ще не висвітлена. Сучасна суспільна думка спрямована на дослідження, насамперед, теоретичного та державно-політичного рівнів національної свідомості, в той час як її буденний рівень, носієм якого було селянство, досліджений недостатньо.

Одна з тенденцій сучасного історіографічного процесу – антопологізація історичного знання, прагнення істориків збагнути духовний світ людини тієї чи іншої історичної доби. У цьому контексті можна виділити низку праць, в яких поставлений акцент на суспільній свідомості українського селянства. Новаторський підхід до джерелознавчих аспектів проблеми продемонструвала О.І.Обласова⁹⁷. Маючи на меті вивчення ментальних чинників в історії, авторка обрала предметом дослідження суспільну свідомість селянства у роки НЕПу, властивих йому поглядів, поведінкових принципів, почуттів. Заслужують на увагу нові методи дослідження джерел, зокрема, створення комп'ютерної бази даних “Суспільна свідомість селян Катеринославщини у роки непу”. На основі аналізу джерел авторка простежила ставлення селянства до політики правлячого режиму та його інституцій. В цьому ж руслі можна розглядати дослідження В.І.Саричева⁹⁸, який висвітлив взаємовідносини селянства Південної України і радянської влади у 20-х рр. Окремий розділ дослідження він присвятив характеристиці психологічної атмосфери в українському селі. Автор виявив основні фактори, що спричинили посилення напруженості у селянському середовищі, вибухи жорстокості під час розв'язання конфліктних ситуацій. Значні можливості для реконструкції суспільної свідомості селянства відкриває аналіз суспільно-політичних процесів крізь призму політичної культури, що підтверджує дисертаційне дослідження Л.П.Непіпенко⁹⁹. Помітним внеском у дослідження суспільної свідомості селянства є монографія Г.Т.Капустян “Дві “правди”, або українське село в двадцять років двадцятого століття”¹⁰⁰, що стала підсумком її багаторічної праці у цій царині. На основі листів та інших документів розкритий зміст селянської “правди” як системи поглядів на владу, економіку, політику. Підсумовуючи свої спостереження, авторка виділила серед найпомітніших важелів, що впливали на загальну картину “селянської правди”, податкову політику, вибори до місцевих рад, “ножиці” в цінах на сільськогосподарську

та промислову продукцію, землеустрій. Важливо, що Г.Т.Капустян не тільки описала активний опір селянства політиці режиму, а й поставила досить цікаву проблему психології мовчазної більшості.

Про пошук істориками нових інструментів пізнання духовного світу свідчать спроби розглянути життя українського селянства періоду НЕПу крізь призму ментальності¹⁰¹.

Отже, українські історики збагатили знання про Неп новим фактичним матеріалом, відкрили і очистили від ідеологічних нашарувань важливі грані історичного буття українського народу. Однак історіографічний огляд дає підстави зробити висновок, що реконструкція суспільної свідомості українського селянства ще не завершена. Часом в літературі знаходимо надто загальні, спрощені характеристики суспільної свідомості, коли автори фіксують певні статичні явища і недостатньо розкривають її динаміку.

Варто врахувати, що період НЕПу характеризувався значною суперечливістю та багатоманітністю виявів духовного життя: протистоянням ідеологій, зіткненням “пролетарської” і “селянської” культур, химерним поєднанням “нового” і “старого”, раціонального і міфічного у світобаченні українського селянства.

Доцільно уточнити структурно-функціональну модель суспільної свідомості селянства періоду НЕПу. Її основні елементи, – політична, економічна та правова свідомість, релігія і мораль, ідеологія та соціальна психологія, – можуть стати сюжетами окремих історичних нарисів. Важливо з'ясувати не тільки зміст суспільної свідомості у її просторово-часовій мінливості, а й сукупність усіх обставин та факторів, що обумовили специфічне світобачення селян. Очевидно, зміст суспільної свідомості селянства визначався не тільки політикою влади, а стереотипами мислення, успадкованими від попередніх епох.

Історіографічний аналіз підтверджує, що не зовсім коректно говорити про суспільну свідомість селянства як однорідної маси. Конкретизація свідомісних аспектів може здійснюватися, наприклад, через аналіз світобачення “куркуля” та реконструкцію його соціально-психологічного портрета. Історики нерідко роблять акцент на майнових ознаках “куркульства”, характеризують його насамперед з точки зору соціально-економічної політики держави, в той час як поза увагою залишаються ідеологія “куркульства”, його духовний світ.

Реалізація зазначених вище завдань вимагає адекватної джерельної бази. Значні перспективи для дослідження суспільної свідомості відкривають селянські документи: заяви, скарги, листи, а також стенограми виступів на різноманітних зібраннях. Очевидно, в період НЕПу українське селянство вперше в історії виклало на папері свої уявлення про світ і

про себе у таких масштабах, що ми можемо говорити про селянські ділові документи як про комплексне, багатогранне історичне джерело. Ці документи розпорошені по різних фондах місцевих та центральних архівів і чекають археографічного опрацювання. Використання цього комплексу джерел є надзвичайно актуальним ще й тому, що раніше інформація про селян надходила від владних інституцій або діячів, які представляли інші суспільні верстви. Йдеться не тільки про розширення джерельної бази, а й про перегляд загальновідомих джерел з точки зору відображення в них “живого” українського селянина – його суспільно-політичних поглядів, настроїв, переживань, повсякденної поведінки. Варто ширше використати кількісні методи дослідження масової свідомості сільського населення. Скажімо, в російській історіографії для дослідження суспільної свідомості селянства успішно використовується контент-аналіз, що дає можливість видобути з історичних джерел максимум інформації¹⁰². Інформаційні технології, необхідні для формування банків даних соціально-гуманітарних досліджень, активно освоюють українські вчені¹⁰³, що відкриває значні можливості для продуктивного текстологічного аналізу джерел.

¹Кульчицький С.В. НЕП в загальноісторичному контексті // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства.-Черкаси.-2001.- Вип.3.-С.7.

²Денисовець П.М. Деякі питання історіографії колгоспного будівництва на Україні в перші роки непу // Український історичний журнал.-1965.-№9.- С.132-137; Бутенко В.И. Колхозное строительство на Украине в 1917-1929 годах в советской историографии: Автореф. дис.... канд. ист. наук.-Х.,1971.-23 с.; Погудин В.И. Путь советского крестьянства к социализму: Историографический очерк.- М.: Мысль, 1975.-276 с.; Калиниченко В.В. Доколхозное крестьянское хозяйство Украины в советской историографии // Вестник Харьковского университета.- Х., 1987.- №302.-С.78-86.

³Хвостова Л.Б. Советская кооперация и общественное сознание крестьянства во второй половине 20-х годов (историографический обзор) // Вестник Московского университета: История. - М.,1982. - №1. - С.24-32; Миронова Т.П. Политическое сознание советского доколхозного крестьянства в обществоведческой литературе 70-80-х гг. (к историографии вопроса) // Проблемы историографии и истории культуры народов СССР.-М.: Изд-во МГУ, 1988.-С.115-127.

⁴Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років.-К., Херсон, 1998.- 172 с.; Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія).-К.: Наукова думка, 1998.-506 с.; Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ - перша третина ХХ ст.)- К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001.- 440 с.; Рафальський О.О. Національні

- меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис.-К.:Полюс, 2000.- 447 с.; Удод О.А. Історія: осягнення духовності.-К.: Генеза, 2001.- 191 с.
- ⁵Атоян О.Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания: Монография.- Луганск: РИО ЛАВД, 2003.-530 с.
- ⁶Колесник В.Ф. Нова економічна політика в Українській СРР: історіографія другої половини 1980-х – початку 1990-х років // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. - К., 2004.- Вип.74-76.- С.13-16.; Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: історіографічний огляд // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту.-Запоріжжя: Просвіта, 2002.-С.167-177; Тростогон А.М. Українське селянство і влада в 20-ті рр. ХХ ст.: історіографія // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Новітня історія України.-Луганськ, 2002.-С.221-224; Волосник Ю.П. Нова буржуазія та розвиток приватно-підприємницької діяльності в Україні за часів непу в історіографії 20-початку 30-х рр. // Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. праць. Х.: ХДАК, 2002.-Вип.9.-С.26-33.
- ⁷Єфіменко Г.Г. Радянська модернізація 1920-1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) // Український історичний журнал.- 2002.-№5.-С.20.
- ⁸Козельський Б.В. Шлях зрадництва й авантур (петлюрівське повстанство).- Х.: ДВУ, 1927.-С.26.
- ⁹Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. - Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1971.- 171 с.
- ¹⁰Історія Української РСР. В восьми томах, десяти книгах.-К.: Наукова думка, 1977.-Т.6.-С.24-27.
- ¹¹Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць.- К., 1992.- Вип.2.- С.30-35.
- ¹²Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917 – 1920 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук.-К., 1997.-С.17-18, 25-28, 40.
- ¹³Ревергук В.Я. У боротьбі за волю України (Визвольні змагання на Полтавщині 1920-1925 рр.).-Полтава, 2000.-186 с.
- ¹⁴Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.- К., 1991. - С.12-13; Стегній П.А. Селянські повстання на Правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр. (На матеріалах петлюрівського руху): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.- Кременчук, 2000.
- ¹⁵Архирейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.-1999.-№1/2 (10/11).-С.90.
- ¹⁶Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.- Одеса, 2003.-20 с.; Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917-1925).- Миколаїв – Одеса: ТОВ Від, 2003.- 194 с.

- ¹⁷Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921).- К.: Наукова думка, 1991.- 257 с.; Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди і реальність- К., 1994.-256 с.; Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917-1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: Автореф. дис. ... канд. іс. наук.-Запоріжжя, 2002.-19 с.
- ¹⁸Архірейський Д., Іваненко В. Відлуння махновщини // Бористен.- 1997.- №1,2.
- ¹⁹Архірейський Д.В., Ченцов В.В. Махновці після "махновщини": чутки і реалії (1921-1929) // Грані.- 1998.- Листопад.- С.116-123.
- ²⁰Грицак Я. Українська революція, 1914-1923: нові інтерпретації // Україна модерна.- 1997-1998.- Число 2-3.- С.264-265.
- ²¹Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / Пер. с англ.- М.: Российская политическая энциклопедия.- 2001.- С.26, 47.
- ²²Михайлюк О.В. Щодо "політичної програми" селянства України в період революції та громадянської війни // Український селянин: Зб. наук. праць.- Черкаси, 2003.- Вип.7.- С.103-106.
- ²³Лебедь Д.З. Робота на селі // Партія і село. Статті й промови за 1924 рік провідирів комуністичної партії (більшовиків) України тт. Гр.Петровського, В.Чубаря, Д.Лебеда, Е.Квірінга.-Х.: Червоний шлях, 1925.- С.49.
- ²⁴Цируль Я. К вопросу об изучении села // Коммунист.-1925.- 5 января.
- ²⁵Ужанский С.Г. Как обследовать деревню.-М.,Л.: ГИ, 1926.-65 с.
- ²⁶Как живет украинское село (Монографическое обследование Гребенского и Кошеватского районов на Киевщине).-К.: "СОРАБКОП",1924; Материалы по обследованию комитетов незаможных селян (по данным обследования в июне 1925 г.).-Х.,1925.
- ²⁷Триліський О. Сучасне село.- Х.: Червоний шлях, 1924.
- ²⁸Арутюнян Ю.В. Из опыта социологических исследований села в двадцатые годы // Вопросы истории КПСС.- 1966.-№3.-С.62-69.
- ²⁹Дмитрук Н. Збираймо матеріали про революцію // Селянський будинок.- 1927.-№7-8.-С.20-29.
- ³⁰Криворотченко М. До жовтневих роковин // Красзнавство.-1927.-№2.-С.1-4.
- ³¹Лебедь Д. Крестьянство в революции // Октябрьская революция. Первое пятилетие.-Х.: ГИУ, 1922.- С.81.
- ³²Петровський Г.І. Подбаймо про роботу на селі // Партія і село. Статті й промови за 1924 рік провідирів комуністичної партії (більшовиків) України тт. Гр.Петровського, В.Чубаря, Д.Лебеда, Е.Квірінга.-Х.: Червоний шлях, 1925.- С.11.
- ³³Копержинський К.П. Питання про наукову постановку справи вивчення побуту та її практичне значіння // Червоний шлях.-1925.-№5.- С.110.
- ³⁴Герасимович І. Голод на Україні.- Б.м., Вид-во "Говерля", 1973.-С.57.
- ³⁵Касперович А. Побут сільськогосподарських колективів Київщини.-К., 1926.- 48 с.
- ³⁶Онуфрієв О.О. Стан та перспективи розвитку сільсько-господарської колективізації на Україні.- Х., 1926.-С.24, 67.

- ³⁷Луценко С.К. Сільське господарство України та політика партії.- Х.: Пролетар, 1927.- С.31, 52.
- ³⁸Чугай В., Сосін П. Колективістичний рух на Україні // Записки Полтавського сільсько-господарського технікуму.-Полтава, 1927.-Т.1.-С.139-170.
- ³⁹Поржезінський В.К. Стан і перспективи розвитку колективізації на Одещині // Записки Полтавського сільсько-господарського технікуму.-Полтава, 1927.-Т.1.-С.103-137.
- ⁴⁰Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921-1925 рр.-Х.: Вид-во Харківського університету, 1969.-154 с.; Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 роки).-Х., 1974; Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.)- К., Донецьк, 1975.
- ⁴¹Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине (1917-1929 гг): Очерки истории. - М.: МГУ, 1974.- С.159.
- ⁴²Хвостова Л.Б. Воздействие советской кооперации на общественное сознание крестьянства во второй половине 20-х годов: Автореф дисс. ... канд. ист. наук. - М., 1982.- С.19.
- ⁴³Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії.-К., 1995.-203 с.; його ж: Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928).-К.: Основи, 1996.-396 с.; його ж: Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)- К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999.-336 с.
- ⁴⁴Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929).- Х.: "Основа", 1991.-132 с.; його ж: Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження.- Х.: "Основа", 1997. - 400 с.
- ⁴⁵Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.)- К.: Інститут історії України НАН України, 2000; Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики.-Харків: Майдан, 2002.- 304 с.; Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу.-Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.-160 с.; Греченко В.А., Ярмиш О.Н. Україна у добу "раннього" тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): Монографія.-Х.: Вид-во НУВС, 2001.- 276 с.
- ⁴⁶Бакуменко О.П. Здійснення нової економічної політики на Україні (соціально-політичні аспекти проблеми): Автореф. дис.... канд. іст. наук.-К.,1992; Каденюк А.С. Социально-политические отношения в аграрном секторе Украины в 20-30-е годы: Автореф. дисс. ... канд ист. наук.-К.,1991; Каспрук І.І. НЕП на Україні у 1921-1923 рр. (історико-політичний аналіз): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994; Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921-1925 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Черкаси, 1999; Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30-х рр. ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-К.,2000; Лазаренко В.М. Розвиток індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-Х., 2000.

- ⁴⁷Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.).-К., 1995.-224 с.; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу.-Черкаси, 1993.-274 с.; Смирнов В.М. Політика і практика кооперативного будівництва в Україні у 20-ті роки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.- Х., 1994; Голець В.В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період НЕПу (20-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.- Х.,2004.-20 с.
- ⁴⁸Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках: Автореф. дис. докт. іст. наук.- К., 1999; Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926-1929 роках (історико-економічний аспект): Дис. ... канд. іст. наук.-К., 1992.- 195 с.
- ⁴⁹Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.).-К.: Інститут історії України НАН України, 2000.
- ⁵⁰Брага К.М. До питання про соціальні конфлікти у Донбасі в 20-і роки ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (36 статей).-К.: Донецьк: Рідний край, 2001.-Вип.18.-С.37- 41; Коцур Н.І., Коцур В.П., Солошенко В.М. Соціальне протистояння в Україні на початку 20-х років (на матеріалах преси) // Вісник Київського університету: Історія.- К., 1996.- Вип.34.- С.95-99.
- ⁵¹Бойко М.К., Лазаренко В.М. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип.IV. Селянство краю у 20-30-ті роки ХХ ст.-Чернівці, 2002.- С.17; 24.
- ⁵²Лебедь Д.З. Партія й село // Партія і село. Статті й промови за 1924 рік проводирів комуністичної партії (більшовиків) України тт.Гр.Петровського, В.Чубаря, Д.Лебеда, Е.Квірінга.-Х.:Червоний шлях,1925.-С.42.
- ⁵³Петровский Г. Ближайшие задачи работы на селе // Коммунист.-1925.-14 января.
- ⁵⁴Коган С. Аграрная революция на Киевщине: к вопросу о социальных и политических процессах на селе (из материалов, собранных и изученных губернским комитетом КП(б)У на Киевщине).- К.: Государственное издательство Украины,1923.-С.14,15.
- ⁵⁵Іжевський В. Коротка історія комітетів незаможних селян на Україні.-Х.: Червоний шлях, 1924.- 80 с.
- ⁵⁶Загорський П.С., Стоян П.К. Нариси історії комітетів незаможних селян.- К., 1960.- 163 с.; Березовчук М. Перші соціалістичні перетворення на селі. Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень.- К.: Політвидав України, 1976.- 149 с.
- ⁵⁷Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. У 2-х т.-Т.1.-К.: Наукова думка, 1973.-С.118.
- ⁵⁸Капустян Г.Т. Суспільно-політична активність селянства (1924-1925 рр.) // Український історичний журнал.-1985.-№10.
- ⁵⁹Кабытов П.С., Козлов В.А., Литвак Б.Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения.-М., 1988.
- ⁶⁰Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР.- К.: Наукова думка, 1988.- 180 с.

- ⁶¹Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.- К., 1998.- 17 с.; Волошенко В.О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920-1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.- Донецьк, 2003.-20 с.
- ⁶²Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.).-Вінниця: ВДПУ, 2001.-С.63, 87.
- ⁶³Кульчицький С.В. Комітети незаможних селян // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.).-К., 2000.-С.150.
- ⁶⁴Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики.-Х.: Майдан, 2002.- С.143,152.
- ⁶⁵Каганович Л. Економічний і політичний стан України і наші завдання // Більшовик України.-1927.-№3-4.-С.12.
- ⁶⁶Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах.- К.: Наукова думка, 1977.-Т.6.-С.270.
- ⁶⁷Капустян Г.Т. "Селянська спілка" в суспільно-політичному житті селянства України 1920-х рр. // Вісник Дніпропетровського університету. - Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2001.- Вип.9.- С.109-113.
- ⁶⁸Ганжа О. До питання створення та діяльності селянських спілок в Україні на початку 20-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць.-К., 2003.-Вип.7: Спеціальний.-С.62.
- ⁶⁹Колісник М.К. Безпартійні робітничо-селянські конференції в 1920 р. // Український історичний журнал.-1964.-№3.-С.63-69; Костічкіна З.Ф. З історії проведення безпартійних конференцій (1918-1924 рр.) // Український історичний журнал.-1974.-№4.-С.111-112.
- ⁷⁰Воскресенський О.О., Дементьев М.Є. З досвіду проведення районних безпартійних робітничих і селянських конференцій на Україні у 1924-1925 роках // Вісник Харківського університету.- Х., 1966.-№16.-Серія: Історія КПРС.-Вип.3.-С.25-32.
- ⁷¹Ганжа О. І. Безпартійні селянські конференції як фактор суспільного життя УСРР в 20-х рр. ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей.-К., 2001.-Вип.4.- С.213-216.
- ⁷²Котляр Ю.В. Селянські організації і політичні об'єднання на Півдні України в період непу // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Історія та українознавство.- Миколаїв-Одеса: "ТОВ Від", 2003.-Т.1.-С.111-130.
- ⁷³Ксенофонтов Ф. До підсумків перевиборів сільрад на Україні // Більшовик України.- 1927.- №7-8.-С.33-44; Василенко М. Досвід перевиборів та чергові завдання Рад.-Х.: ДВУ, 1930.- 88 с.; Барак Б.М. Участь робітників у підготовці перевиборів сільських рад в 1928-1929 рр. (За матеріалами УРСР) // Питання історії народів СРСР.- Х., 1965.- Вип.1.-С.96-106; Шарапа В.Ф. Сельские советы Украины в восстановительный период (1921-1925 гг.) (На материалах Юга Украины): Дисс. ... канд. ист. наук.- Днепропетровск, 1969.-383 с.
- ⁷⁴Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.).- К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999.-С.96.

- ⁷⁵Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.).- К.: Інститут історії України НАН України, 2000.-С.86-89.
- ⁷⁶Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу.-Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.-160 с.
- ⁷⁷Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах.- К.: Наукова думка, 1977.-Т.6.-С.270.
- ⁷⁸Калініченко В. Кооперативна діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі 20-х років // Третій міжнародний конгрес українців. 26-29 серпня 1996 р.: Історія. Ч.1.-Х., 1996.-С.97-101;
- ⁷⁹Анісімов В.В. Земельні громади України (1921-1929 роки): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-К., 1997; Кривко І.М. Земельні громади Південної України (1922-1930 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-Запоріжжя, 1999.
- ⁸⁰Ганжа О. Громадські організації в суспільно-політичному житті доколгоспного села України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.-К., 2002.-Вип.6.-С.342-343.
- ⁸¹Кривко І., Лях С. Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.-К., 2002.-Вип.6.-С.251-255.
- ⁸²Малиновський О. Колгоспний рух і ВУАН // Вісті ВУАН.-1929.-№11-12.-С.64-66.
- ⁸³Малиновський О. Революційне радянське звичаєве право.- К.: ВУАН, 1928.-99 с.
- ⁸⁴Малиновський О. Звичаєве право України // Вісті ВУАН.-1929.-№11-12.-С.60-64.
- ⁸⁵Атоян О.Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания: Монография.- Луганск: РИО ЛАВД, 2003.
- ⁸⁶Романовський М. Селянська "ревність" // Молодий більшовик.-1925.-№4.-С.47-50.
- ⁸⁷Лапчинський Г. Національна політика за десять років соціальної революції // Життя й революція.-1927.-Т.2.-С.243-249.
- ⁸⁸Михайлюк О.В. Про деякі особливості взаємин радянської влади і українського селянства в революційний період (1917-1920-х рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.- Запоріжжя, 2001.- Вип.ХІІІ.-С.121.
- ⁸⁹Затонський В. Матеріяли до українського національного питання // Більшовик України.-1927.-№6.-С.17-18.
- ⁹⁰Гутянський С.К. Великий жовтень і деякі питання культурної революції на Україні // Український історичний журнал.-1967.-№4.-С.9.
- ⁹¹Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах.- К.: Наукова думка, 1977.-Т.6.-С.100, 101, 114.
- ⁹²Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.- К.: Основи, 1997.- С.82-94.
- ⁹³Жмир В. Національна свідомість українців // Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К., 1996.-С.105.
- ⁹⁴Лібер Д., Черниш Н. Соціально-політичні та національні процеси в Україні в 20-30-ті роки // Політологічні читання .-1992.-№2.-С.206-215.

- ⁹⁵Грицак Я.Й. Формування модерної української нації: історіографія та історіософія проблеми: Автореф. дис. ... докт. іст. наук.-К., 1996.- С.22-23.
- ⁹⁶Верменич Я. Вплив процесів українізації 20-30-х рр. на стан української національної свідомості // Наукові записки / Збірник.- К.: ІПіЕНД, 2000 / Серія "Політологія і етнологія".-Вип.13.-С. 175-184; Масненко В. Етнонаціональні наслідки політики українізації 1920- років // Наукові записки / Збірник. Серія: Політологія і етнологія- К.: ІПіЕНД, 2000.- Вип.12.- С.275; Обидьонова О.В. Етнонаціональні процеси в Донбасі в 20-30-ті роки ХХ століття // Нові сторінки історії Донбасу: Статті.-Донецьк,1999.-Кн.7.- С.61; Волошенко В.О. Національне питання в діяльності громадських організацій селян Донбасу у 1920-х роках // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна: Історія України.-Х.,2001.- №504.-Вип.4.-С.181.
- ⁹⁷Обласова О.І. НЕП в житті селян Катеринославщини (джерела та методи їх дослідження): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998.- 218 с.
- ⁹⁸Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925-1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-Дніпропетровськ, 2000.-17 с.
- ⁹⁹Непіпенко Л.П. Політична культура Радянської України періоду непу: Дис. ... канд. іст. наук.-Х., 2000.-292 с.
- ¹⁰⁰Капустян Г.Т. Дві "правди", або українське село в двадцять роки двадцятого століття.-Кременчук, 2003.-324 с.
- ¹⁰¹Лазуренко В.М. Особливості ментального сприйняття заможним селянством України соціально-економічних процесів на селі в 20-30-ті роки ХХ ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.-Черкаси, 2000. - Вип.21.-С.75-76.; Георгізов Г.М. Модифікація селянського менталітету за часів НЕПу // Український селянин: Збірник наукових праць.-Черкаси, 2003.-Вип.7.-С.41-42; Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.).- Одеса: "ТОВ Від", 2004.-355 с.
- ¹⁰²Ибрагимова Д.Х. НЭП и Перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку.- М., 1997.-217 с.; Селунская В.М., Миронова Т.Н. Опыт применения контент-анализа при изучении общественного сознания доколхозного крестьянства // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной конференции. 30 мая – 1 июня 1990 г.- К.: КГУ им. Т.Г.Шевченко.-С.203-205.
- ¹⁰³Святець Ю.А., Доорн П.К. Кліометрика. Частина 1. Інформаційні технології та інструменти: Підручник / За ред. проф. В.В.Підгаєцького.- Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998.-24с..